

Ketevan Siradze

ქეთევან სირაძე

School XXI Century

სკოლა 21-ე საუკუნე

Georgia, Tbilisi

საქართველო, თბილისი

Georgian Literature and Challenges of Contemporary Global World

ქართული მწერლობა და თანამედროვე გლობალური სამყაროს გამოწვევები

Georgian writing plays a vital role in preserving the nation's identity amidst globalization. Throughout history, it has protected Georgia's cultural heritage during invasions by powerful empires. Key aspects include religious consciousness, which unites people and strengthens national unity. The concept of a hereditary line, or psychological inheritance, is central to shaping identity and maintaining cultural continuity. Family is another essential theme, reflecting societal structures and personal values. Additionally, the hero concept in Georgian literature emphasizes not just grand historical figures but also everyday individuals whose honesty and integrity have a profound social impact. This literary tradition upholds national identity.

Keywords: Georgian literature, globalization, unification

საკვანძო სიტყვები: ქართული მწერლობა, გლობალიზაცია, უნიფიკაცია,

გლობალიზაციას, როგორც ცნობილია, საფუძვლად უდევს ერთიანი ეკონომიკური სივრცის შექმნის იდეა. ეკონომიკური კეთილდღეობა ნებისმიერი ქვეყნის განვითარების საფუძველია. ეკონომიკურ დაახლოებას ახლავს პოლიტიკური, კულტურული და რელიგიური დიალოგიც. ამას უწოდებენ **უნიფიკაციის** პროცესს, რომლის თანმხლებია მსოფლიოს ხალხთა როგორც დაახლოება, ასევე **გაერთგვაროვნება**. გაერთგვაროვნებამ არ უნდა ჩაკლას ინდივიდუალიზმი. ასევე, ყველა ერისათვის მნიშვნელოვანია საკუთარი იდენტური მახასიათებლების შენარჩუნება.

გლობალიზაცია **კულტურათა დიალოგია**. მას აქვს თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეები. ისეთი მცირე ერისათვის, როგორც საქართველოა, დადებითია სხვა ქვეყნებიდან სიახლეების შემოტანა, ახალი ურთიერთობების დამყარება, ფართო ასპარეზი, რომელიც ეშლება წინ ჩვენს მწერლობასა და კულტურას, ხოლო უარყოფითად კი შესაძლოა მოვიაზროთ ის საფრთხე, რომელიც ემუქრება მცირე ერს, რადგან გლობალიზაციის პროცესში მონაწილე დიდი სახელმწიფოები მცირე ერებსა და კულტურებს თავს ახვევენ თავიანთ ღირებულებებს, ფასეულობებს. ამ დროს სწორედ რომ იდენტობის შენარჩუნების თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოვანია ორიგინალური ქართული მწერლობის საფუძვლებზე საუბარი,

საქართველო – აღმოსავლეთისა და დასავლეთის გასაყარზე მდებარე ჩვენი ქვეყანა – მუდმივად განიცდიდა დამპყრობელი ქვეყნების ანექსიას, ასევე ისტორიულად ხშირი იყო უცხოტომელთა მიგრაციული ჩამოსახლება. ამას მოჰყვებოდა უცხო ქვეყნის კულტურულ თუ ლიტერატურულ ტრადიციათა შემოტანა, დამკვიდრება, თუმცა ქართული მწერლობა ახერხებდა თანაარსებობასა და უცხოტომელთა გავლენის დაძლევას. ქართული კულტურა, ერთი მხრივ, ითვისებდა

უდიდესი იმპერიებისა და ცივილიზაციების მონაპოვარს და ამასთან ერთად, გარკვეული დროის შემდეგ, როდესაც ეს გავლენა ზღვარს აღწევდა, თითქოს ფილტრავდა და ქართველურ საწყისებს უბრუნდებოდა. (გავიხსენოთ, როგორ დაუტკბია მეფე თეიმურაზი სპარსული ენის მუსიკას („სპარსთა ენისა სიტკბომან მასურვა მუსიკობანიო“) და როგორ დაძლევენ სპარსოფილურ ტენდენციებს სულხან-საბა ორბელიანი და დავით გურამიშვილი ანდა როგორ მოეძალემა ევროპული ნიჰილიზმის გავლენით რომანტიკული სევდა და უიმედობა ჩვენს პოეტებს და მაინც როგორ გაურბის დაცემას და მიისწრაფვის სულიერი ამაღლებულობისაკენ ბარათაშვილისეული მერანი ან როგორ დააძლევინებს ბარათაშვილს წუთისოფლის წარმავლობის განცდას გრძნობა პასუხისმგებლობისა და რწმენა მარადიულობისა („რად ჰყვედრი კაცსა“).

ამრიგად, ვფიქრობთ, რომ ქართულ მწერლობას აქვს ერთგვარი „იმუნიტეტი“, რომლითაც იგი შეძლებს გაუმკლავდეს დღევანდელი მსოფლიოს გამოწვევებსაც. თუ როგორ, შევცდებით ამ მცირე ნაშრომში წარმოვადგინოთ ის ასპექტები, რომლებიც, ჩვენი აზრით, ქართულ მწერლობას ანიჭებს უდიდეს ძალას.

პირველ რიგში, ეს არის სარწმუნოებრივი ცნობიერება, რომელიც მნიშვნელოვნად განსაზღვრავს ჩვენი მწერლობის, ჩვენი კულტურის არსს. ქართველებისთვის სარწმუნოების, ქრისტიანობის დაცვა ეროვნულობის დაცვის ტოლფასია. სწორედ ამაზე ამბობს ილია თავის პუბლიცისტურ წერილში: „ქრისტიანობა, ქრისტეს მოძღვრების გარდა, ჩვენში ჰნიშნავდა მთელის საქართველოს მიწა-წყალს, ჰნიშნავდა ქართველობას. დღესაც, მთელს ამიერკავკასიაში ქართველი და ქრისტიანი ერთისა და იმავეს მნიშვნელობის სიტყვები არიან. გაქრისტიანების მაგიერ გეტყვიან: გაქართველდაო.“

პავლე მოციქული წერს: „არა არს ჰურიაება, არცა წარმართება; არა არს მონება, არც აზნაურება; არა არს რჩევა მამაკაცისა, არცა დედაკაცისა, რამეთუ თქუნენ ყოველნი ერთ ხარტ ქრისტე იესუს მთერ“ (გალ. 3:28).

საოცარია გიორგი მერჩულისეული აღქმა ერთობისა. ხანძთას მიმავალმა გრიგოლმა და მისმა თანამოძმეებმა „ერთითა მით ერთობითა აღიბეჭდნეს თავნი თვისნი ძლიერებისა ბეჭდითა მით ნიშისა საუფლოდსა პატოსნისა ჯვარისაჲთა.“ „ესე ოთხნი შეანაწევრნა სარწმუნოებამან და საღმრთომან სიყვარულმან შეამტკიცნა ერთ ზრახვად შეკრებულნი, ვითარცა სული ერთი ოთხთა გუამთა შინა დამტკიცებული.“

ბიბლიურ თუ ქართულ მწერლობაში არსებულ გააზრებათა თანახმად, ყველაზე დიდი ერთობა კაცობრიობის ისტორიაში – ეს არის რელიგიური ერთობა, ერთობა ქრისტეში. იგი ერთდროულად აერთიანებს ერებს და ამავედროულად, აძლიერებს თითოეული ერში ეროვნულ ენერჯიას. აქედან გამომდინარე, თუ ნებისმიერ კავშირს საფუძვლად არ დაედო სულიერი ღირებულებითი ერთობა, იგი ვერ იქნება მდგრადი (იგივე შეიძლება ვთქვათ გლობალიზაციის პროცესში კულტურათა ინტეგრაციის თემაზეც).

ილია ნატრობს:

ამგვარი „ერთი სულის ქოლა“ აკავშირებს როგორც ერთი ეპოქის ადამიანებს, ასევე საქართველოს წარსულს აწმყოსა და მომავალს. სწორედ ეს განცდა ათქმევინებს ილიას აჩრდილს:

„მარად და ყველგან, საქართველოვ, მე ვარ შენთანა,
მე ვარო შენი თანამდევი, უკვდავი სული“.

აჩრდილი საქართველოს წმინდა სულია, მარად თანამდევი და მარად თანადროული. აჩრდილისეულ განსჯაში უნდა დავინახოთ საქართველოს სტრატეგიული განვითარება, ილია ქვეყნის ხსნას შემდეგ მოცემულობაში ხედავს: 1. იმედის ქონა (რომელიც დაუკარგავს ქართველს და დაუგდია, „ვით ტამარი გაუქმებული“; 2. ქვეყნის მსახურება, მის პრობლემათა თანაგანცდის ქონა; 3. სამართლიანი შრომითი ურთიერთობები: „შრომისა ახსნა“ და „შრომის სუფევა“; 4. ქვეყნის აღდგომა და ჭეშმარიტი თავისუფლების დამყარება. საგულისხმოა, რომ

„აჩრდილი“ სრულდება ლოცვით ღვთისმშობლის მიმართ და იმედის მომნიჭებელი ცისარტყელას გამოჩენით. ისტორიულადაც ასეა: რწმენამ და იმედმა გადაარჩინა ჩვენი ქვეყანა.

„ყოველ ადამიანს და ასევე ერს გააჩნია სამი სახე: ერთი, როგორ წარმოვიდგენია საკუთარი თავი, როგორ ვხედავთ ჩვენს თავს, მეორე – როგორ გვხედავს უცხო ადამიანი თუ ერი და მესამე – რა ვართ სინამდვილეში. აი, ეს არის სამი განსხვავებული სახე ადამიანისა. ყოველი ჩვენგანი უნდა ეცადოს, მიუახლოვდეს მესამე სახეს, ანუ იმას, რაც ვართ სინამდვილეში“ (ილია II, ქადაგება მარიამობის დღესასწაულზე, ყოვლადწმინდა სამების საპატრიარქო ტაძარი, 28 აგვისტო, 2010 წ.).

სინამდვილეში ვინ ვართ, სწორედ ამის გაგებაა, ილიას აზრით, ჩვენი მისია, ხოლო ამისათვის საჭიროა ისტორიის ღრმა ცოდნა და მისი მართებული, დაუმახინჯებელი ანალიზი და არა იმგვარი, დღეს რომ თავად ილიას შემოქმედებას კითხულობენ და აანალიზებენ.

ბიბლიური თხრობა, ბიბლიური იდეები, სახე-იდეები და პარადიგმები როგორც ჩვენი ისტორიული ყოფის, ასევე მწერლობის განმსაზღვრელად ქცეულა:

„ქრისტე-ღმერთი ჯვარს ეცვა ქვეყნისათვის და ჩვენც ჯვარს ვეცვით ქრისტესათვის. ამ პატარა საქართველოს გადავუღელეთ მკერდი და ამ მკერდზედ, როგორც კლდეზედ, დავუდგით ქრისტიანობას საყდარი, ქვად ჩვენი ძვლები ვიხმარეთ და კირად ჩვენი სისხლი. და ბჭეთა ჯოჯოხეთისათა ვერ შემუსრეს იგი“, – წერს ილია.

ბიბლიური შთაგონებით იწერება ჩვენი დიდი მეფის, დავითის, „გალობანი სინანულისანი“, რომლის მთავარი მოტივი ფსალმუნისეული სიტყვებია; *„ცოდვილთა შორის პირველი მე ვარ“*. ქრისტესმიერია ავთანდილის შინაგანი მდგომარეობა, როდესაც იგი ამბობს: *„მე იგი ვარ... ვის სიკვდილი მოყვრისათვის, თამაშად და მიჩანს მღერად“*; ქრისტეს სიტყვებს იმეორებს ილიას ლოცვა: *„შეუნდე, – არ იციან, ღმერთო, რას იქმან!“*

ამგვარად, ბიბლიურ კონცეფციებს ეყრდნობა ქართველ შემოქმედთა ნააზრევი თუ განცდილი და სწორედ ამამია ჩვენი ეროვნული მწერლობის სულიერი ძალმოსილება. კიდევ ერთხელ რომ გავიმეოროთ ჩვენი ზემოხსენებული იდეა: ბიბლიური ცნობიერება აძლიერებს ეროვნულ ცნობიერებასაც. უცხო, უჩვეულო გავლენები თუ ტენდენციები სწორედ ამგვარად დაიძლევა.

მეორე მნიშვნელოვანი დასაყრდენი, რომელზედაც დგას ქართული საზოგადოება ეროვნული იდენტობის შენარჩუნების თვალსაზრისით მემკვიდრეობითი ხაზია, ე. წ. ფსიქოლოგიური მემკვიდრეობა. ყოფით სიტყვახმარებაშიც პიროვნების შეფასებისას გვხვდება ისეთი გაგება, როგორც არის ოჯახიშვილობა. ქართულ მწერლობაში ხშირად არის ხაზგასმული მემკვიდრეობითი ღირსებისა თუ უღირსობის საკითხი. გავიხსენოთ შუშანიკის სიტყვები, ვარსკენის მიმართ წარმოთქმული: „მამამან შენმან ალჰმართნა სამარტვლენი და ეკლესიანი აღამწნნა, და შენ მამისა შენისა საქმენი განჰრყუნენ და სხუად გარდააქციენ კეთილნი მისნი; მამამან შენმან წმიდანი შემოიხუნა სახიდ თვსა, ხოლო შენ დევნი შემოიხუნენ; მან ღმერთი ცათა და ქუეყანისა აღიარა და ჰრწმენნა, ხოლო შენ ღმერთი ჭემმარტი უარ-ჰყავ და ცეცხლსა თაყუანის-ეც“. აქ შუშანიკი ვარსკენს შეახსენებს მემკვიდრეობით პასუხისმგებლობას, რადგან რაც მშობლისთვის იყო წმინდა, რასაც ემსახურებოდა იგი, შვილმაც პატივი უნდა მიაგოს იმ იდეალებს, თუ, რა თქმა უნდა, ეს უკანასკნელნი წმინდაა და ღირებული („გახსოვდეს, ვისი გორისა ხარ“).

ამგვარ პასუხისმგებლობას საფუძვლად უდევს რწმენა, რომელიც ნიკოლოზ ბარათაშვილის პოემაში ხატოვნად თქმულა: „რაც ერთხელ ცხოვლად სულს დააჩნდების, საშვილიშვილოდ გარდაეცემის“. ამ რწმენის თანახმად, ადამიანი პასუხისმგებელია არა მხოლოდ საკუთარი სინდისის წინაშე, არამედ მას აქვს მემკვიდრეობითი მოცემულობაც. მამაშვილური მემკვიდრეობა არსით ბიბლიურ-ევანგელურია: „აბრაჰამ შვა ისააკ, ისააკ შვა იაკობ, იაკობ შვა იუდა და ძმანი მისნი“ (მთ. 1:2).

დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე დავითის ღვაწლს შემდეგი სიტყვებით გამოხატავს: დავითმა დაუბრუნაო ქვეყანას „მამურპაპურ კვალითა სვლით“.

მემკვიდრეობითი მეხსიერებისა და პასუხისმგებლობის გვერდით ძალზე მნიშვნელოვანია ქართულ მწერლობაში ოჯახის ფენომენი.

„ოჯახი კულტურული ფენომენია, ვითარცა მიმართებათა სისტემა. „ოჯახისშვილობამ“ უნდა განსაზღვროს პიროვნების, ვითარცა სუბიექტის, რაობა საზოგადოების წინაშე. ქრისტიანული ოჯახი (რენესანსული მხატვრობის მიერ „წმინდა ოჯახის“ სიმბოლოში დანახული) მაჩვენებელია, რომ არც პიროვნებისთვის და არც საზოგადოებისთვის არ კმარა მათი ქმედებანი მხოლოდ იურიდიულ მოთხოვნებს ეფუძნებოდნენ. ოჯახი პიროვნულ მორალს საზოგადოებრივად აქცევს. ქრისტიანული ოჯახის კულტურა დღეს ჯერ კიდევ ჩანს

ქართულ მწერლობასა და მხატვრობაში, არსებობს ყოფაშიაც, თუმცა ფსევდოკულტურამ, დასავლური კულტურის პროვინციულმა ათვისებამ, მოიტანა ნიჰილისტური დამოკიდებულება ოჯახისადმი. ამას მოჰყვება სიკეთისადმი მიმართული ცინიზმი, ამორალური თავისუფლების „იდეოლოგია“. რაც მთავარია: ამ კატასტროფას ვერა გრძნობს მთელი ერი.“ (რევაზ სირაძე).

ოჯახური სიწმინდის მცველია ოთარაანთ ქვრივი. გავიხსენოთ, როგორ აუცრემლდებოდა თვალები ქმრის ყოველ ხსენებაზე და როგორ ერთგულად იცავდა მის დანატოვარ განძსა და ანდერძს. სულ ოცდაოთხი წლისა დაქვრივებულს მთხოვნელი ბევრი ჰყოლია, მაგრამ მისთვის პრინციპულად მნიშვნელოვანი იყო, რომ პატარა გიორგის მამინაცვალს ვერ მიუყვანდა სახლში.

ასეთივე მაღალღირსეული სახეა თავსაფრიანი დედაკაცისა, თუმცა ნაწარმოებში ვხედავთ, თუ როგორ არ უფასებენ შვილები მას დამსახურებას, ვხედავთ მათ უმადურ და უგულო დამოკიდებულებას, მაგრამ ყოველივე ამის ფონზე რაოდენ ღირსეულად იქცევა მთავარი პერსონაჟი, რაოდენ ძვირფასია მისთვის მისი ქმრის ხსოვნა.

შემდეგი ფუნდამენტური დასაყრდენი, რომელიც განსაზღვრავს ქართული მწერლობის არსს, ეს არის გმირის ფენომენი. ეროვნული მწერლობა სხვადასხვა დროში ქმნიდა გმირის იდეალს. მთავარი მახასიათებელი ამგვარი გმირისა („რომელსაც ვეძებ, რომლისთვისც ვსტირი?“, ილია) – ეს არის მსხვერპლის გაღება ქვეყნისთვის, რწმენისა თუ მოყვასისთვის. ასე აზროვნებენ თავად ჩვენი დიდი შემოქმედებიც. სამწერლობო ასპარეზზე ახლად გამოსული ილია წერს ლექსს, რომელშიც ასახავს თავის მრწამსს: „დაე თუნდ მოგვკვდე არ მეშინიან, მაგრამ კი ისე, რომ ჩემი კვალი ნახონ მათ, ვინცა ჩემს უკან ვლიან, თქვან: აღასრულა მან თვისი ვალი“ ანდა გავიხსენოთ აკაკის სიტყვები: „ჩემი ხატია სამშობლო, სახატე – მთელი ქვეყანა, და რომ ვიწვოდე, ვდნებოდე, არ შემიძლია მეც, განა?“ ლიტერატურული გმირისა თუ იდეის პარადიგმა იქცევა საფუძვლად ბაძვისა. ბაძვა კი ნეოპლატონურ ფილოსოფიაში (Gk. παιδεία) ერთთან ზიარების, უკუქცევის საშუალებაა. სწორედ ბაძვაშია თვითსრულყოფა. ამგვარი ბაძვა ქმნის ეროვნული მემკვიდრეობითი ხაზის უწყვეტობას და მიაბრუნებს პიროვნებებს ძირებისკენ: „**ჰაბაძავს** თუ ერთსა, იგი უკუე მიუდრეკელად წარმოა-არსებს შემდგომთა თვსთა“ (პრ., კავშ., პეტრ., 26; 23.1-2); „**ბედნიერება ტანჯვის გზით**“ – ეს არის ქართული მწერლობის გმირთა ქმედების პრინციპი.

თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ თვალსაჩინო, მისაბამ გმირთა გვერდით უდიდესი საზოგადოებრივი დატვირთვა აქვთ ფარულ მუშაკებს, უანგარო, ჩრდილში მყოფ მსახურებს სამშობლოსი, საქმისა თუ ოჯახისა, იმ ფუნდამენტური ღირებულებებისა, რომელთა დაცვა არის გზა ადამიანის თვითსრულყოფისაკენ. სწორედ ასეთი პიროვნებები ქმნიან ეროვნული ერთობის დასაყრდენს. გრიგოლ ხანძთელის სამშოს წევრთა უსისხლო მსხვერპლი ამის გამოხატულებაა: „რამეთუ მარტვილნი ერთსა ხოლო ჟამსა შინა იწამნეს, ხოლო ესენი ყოველსა ჟამსა იწამებოდეს სახელისათვის ქრისტესისა, ვითარცა დავით იტყვის: „შენთვის მოსწყდებით ჩვენ მარადლე“, და პავლე იტყვის: „მარადლე ქრისტესთვის მოგვკვდები“. საღვთო შური ალსავსე მოძმეთა რიცხვის ზრდა გრიგოლ ხანძთელის ამ ეპიზოდში სწორედ ზემოხსენებული ერთთან ზიარების გზაა.

„დიდებული პიროვნებები უძეგლოდ იკარგებიან“ – ასე ასრულებს ნიკო ლორთქიფანიძე „თავსაფრიან დედაკაცს“. მწერლობა მათ სახეებს უკვდავყოფს, არადა რამდენია ერში ასეთი უანგარო მუშაკი, რომელზეც დგას საზოგადოება. **„პიროვნება უფრო გამოხატავს ხალხს, ვიდრე ხალხი პიროვნებას“.** (რ. სირაძე, „ქართული კულტურის საფუძვლები“)

საბოლოოდ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გლობალიზაცია კულტურათა დიალოგია, რომელშიც არის დომინანტი და დაქვემდებარებული სახელმწიფოები. თანამედროვე გლობალურ სამყაროში ღირებულებებს ქმნის დასავლური ცივილიზაცია. საქართველო ისტორიულად მუდმივად ცდილობდა აღმოსავლურობის გავლენის დამლევას და დასავლურ სამყაროში ინტეგრაციას. ამგვარ მიდრეკილებას განსაზღვრავდა ის, რომ ქართული არსით ევროპულთან მონათესავეა, რამდენადაც მათი კულტურები სამართალმემკვიდრეა ბიზანტიური კულტურისა, რომელთაც საფუძვლად უდევს ქრისტიანული ცნობიერება.

დღესაც საქართველო ცდილობს დასავლეთისკენ სწრაფვას და ეროვნულ და კულტურულ-სახელმწიფოებრივ სრულყოფას. მთავარია, რომ ეს პროცესი განხორციელდეს ეროვნული მახასიათებლების შენარჩუნებითა და საერთო საკაცობრიო მონაპოვრებიდან სასიკეთო მარცვლების ამოღებით, რადგან ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ, ჩვენი ვალია „დაკარგული ვინაობის აღდგენა“, რათა განვაგრძოთ „მამულისა ჩვეულებისაებრ სვლა“ ან თუ გნებავთ, დავითის ისტორიკოსის სიტყვები რომ გავიმეოროთ: „მამურპაპურ კვალთა სვლა“.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ილია II. (2010). სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი, 14 ოქტომბერი, ქადაგება სვეტიცხოვლობის დღესასწაულზე, <https://www.orthodoxy.ge/patriarqi/qadagebebi/2010/14-10-2010.htm>
- სიგუა, ს. (2013). კულტუროლოგიის საფუძვლები, თბილისი: „მწერლის გაზეთი“.
- სირაძე, რ. (2000). ქართული კულტურის საფუძვლები, თბილისი: თბილისის „უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- ჭავჭავაძე, ილია. (1897 წ. 31 დეკემბერი). რა გითხრათ, რით გაგახაროთ? <http://www.biblioteka.litklubi.ge/view-nawarmoebi.php?id=3682>
- ჭავჭავაძე, ილია. (1888 წ. 13 იანვარი). ქართველი ერი და ღვაწლი წმინდა ნინოსი, გაზეთი „ივერია“, <http://www.biblioteka.litklubi.ge/view-nawarmoebi.php?id=3684>

References:

- Ch'avch'avadze, Ilya. (1897 Dekember 31). Ra gitkhrat, rit gagakharot? [What can I tell you to make you happy?]. <http://www.biblioteka.litklubi.ge/view-nawarmoebi.php?id=3682>
- Ch'avch'avadze Iliia. (January 13, 1888). Kartveli eri da ghvats'li ts'minda Ninosi. [The Georgian nation and feat of Saint Nino]. Iveria, 9. <http://www.biblioteka.litklubi.ge/view-nawarmoebi.php?id=3684>
- Iliia II. (2010). Sruiliad Sakartvelos k'atholik'os-p'atriarki. Oktomberi 14. Kadageba Svetitskhovlobis dghesastsaulze [Catholicos-Patriarch of All Georgia, October 14, Sermon on the Feast of St. Svetitskhoveli]. <https://www.orthodoxy.ge/patriarqi/qadagebebi/2010/14-10-2010.htm>
- Sigua S. (2013). K'ulturologiis sapurdzvebi. [Basics of cultural studies, Writer's newspaper]. Tbilisi.
- Siradze, R. (2000). Kartuli k'ult'uris sapurdzvebi. [Foundations of Georgian Culture]. Tbilisi: Tbilisi University Publishing House.